

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γυανοβρακαποθήκες στο Λεγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκωσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηρωμάνου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΚΑΙ «ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ “ΤΟ ΑΣΤΡΟ”»

ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.36778](https://doi.org/10.12681/mnimon.36778)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ Π. (2024). ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΚΑΙ «ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ “ΤΟ ΑΣΤΡΟ”»: ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ (1927-1931). *Μνήμων*, 37, 171–194. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36778>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ☛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ☛ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ☛ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ☛ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ☛ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ☛ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ☛ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ☛ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφέσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΚΑΙ «ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ “ΤΟ ΑΣΤΡΟ”»

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ (1927-1931)

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει άγνωστα στοιχεία για την ιστορία και κυρίως για την εκδοτική δραστηριότητα του «Εργατικού Εκδοτικού “Το Άστρο”», του τυπογραφείου όπου τυπωνόταν για ένα διάστημα και η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ) *Νέος Άνθρωπος*, και το οποίο αποτέλεσε, ουσιαστικά, το «κομματικό τυπογραφείο» από τον Μάρτιο του 1927 μέχρι και τον Οκτώβριο του 1931. Είναι γνωστό πως οι διαθέσιμες πληροφορίες για την ιστορία του ΚΚΚ της περιόδου 1926-1944 είναι λιγοστές και, πολλές φορές, αντιφατικές στις λεπτομέρειές τους.¹ Οι αιτίες για αυτό είναι πολλές και δεν μπορούν να αναλυθούν στην παρούσα μελέτη: οι πιο σημαντικές ήταν το καθεστώς παρανομίας που βίωσαν και οι διώξεις που υπέστησαν τα μέλη του ΚΚΚ, στη δεκαετία που ακολούθησε την οκτωβριανή εξέγερση του 1931, αλλά και η απουσία, σε αντίθεση με το ΚΚΕ, κομματικής ιστοριογραφικής παράδοσης στο μεταγενέστερο ΑΚΕΛ (Ανορθωτικόν Κόμμα Εργαζομένου Λαού), που ιδρύθηκε το 1941. Ελπίζω πως η παρούσα δημοσίευση, η οποία ακολουθεί μια πρώτη ανακοίνωση επί του θέματος στην Ημερίδα «Από την ιστορία του ελληνικού εντύπου και της τυπογραφίας: Οι άνθρωποι, τα τυπογραφεία, τα βιβλία», που οργανώθηκε στη Λευκωσία τον Οκτώβριο του 2014 από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του

---

1. Βλ. Μίνως Περδίδης, *Δοκίμιο Ιστορίας ΚΚΚ-ΑΚΕΛ*, ανέκδοτο δακτυλόγραφο κείμενο, μέρος Α', Λευκωσία 1968, σ. 20-91. Τ. W. Adams, *AKEL: The Communist Party of Cyprus*, Stanford, California, Hoover Institution Press, 1971, σ. 13-21. Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2012, σ. 271-277. Yiannos Katsourides, *The History of the Communist Party in Cyprus. Colonialism, Class and the Cypriot Left*, London – New York, I. B. Tauris, 2014.

Πανεπιστημίου Κύπρου, θα αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω μελέτη ως προς την εκδοτική δράση των πρωτοπόρων της Αριστεράς στην Κύπρο αλλά και την ευρύτερη κίνηση των ιδεών στο νησί την περίοδο πριν από τα Οκτωβριανά του 1931 και την αντεπαναστατική αποικιακή καταστολή που ακολούθησε.

Από την Πρωτοχρονιά του 1925 άρχισε να εκδίδεται στη Λεμεσό η δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Νέος Άνθρωπος*.² Όπως δηλώνόταν στον υπό-τιτλο, το έντυπο αυτό ήταν «όργανο των εργατο-αγροτών και φτωχών βιοπαλαιστών. (Υπό τον πολιτικό έλεγχο του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου)». Η εφημερίδα, όπως και το ΚΚΚ, δεν διέθετε ιδιόκτητο τυπογραφείο. Η έλλειψη αυτή, σε συνδυασμό με τις αποικιακές αστυνομικές διώξεις, δημιούργησε πολλά προβλήματα στη διάχυση στο νησί των ιδεών των πρώτων Κυπρίων κομμουνιστών.

Σύμφωνα με όσα αφηγείται ο Γιάννης Λέφκης στο βιβλίο του *Οι ρίζες, που παραμένει μέχρι σήμερα, αρκετά χρόνια μετά την έκδοσή του (το 1984), μια από τις πιο σημαντικές πηγές πληροφοριών για το κυπριακό κομμουνιστικό κίνημα της περιόδου 1926-1928, ο συγγραφέας ταξίδεψε στην Αθήνα, τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 1926, και ζήτησε στις συναντήσεις του με τους συντρόφους του (τους Κύπριους Χαράλαμπα Βατυλιώτη (Βάτη), Νίκο Γιαβόπουλο και Αιμίλιο Χουρμούζιο) και με τον «σ. Νικόλη του ΚΚΕ»³ ενίσχυση στις δύο κύριες ανάγκες που είχε το ΚΚΚ: την οργάνωση ενός «Παγκύπριου κομμουνιστικού συνεδρίου», κάτι που έγινε κατορθωτό στις 14-15 Αυγούστου 1926, ημερομηνίες που αποτελούν και τη ληξιαρχική πράξη ίδρυσης του κόμματος, και την εξεύρεση ιδιόκτητου τυπογραφικού πιεστηρίου, «για να μη βρίσκεται στη διάθεση και τη διάκριση των ανθρώπων της Αντίδρασης». Όπως εξήγησε ο*

2. Για τον *Νέο Άνθρωπο* βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού Τύπου*, τ. Δ', 1914-1931, μέρος Α', Λευκωσία 2006, σ. 391-406. Σοφία Θεοδοσίου, *Για μια Εργατοαγροτική Δημοκρατία της Κύπρου: Το Κυπριακό υπό το ιδεολογικό πρίσμα της εφημερίδας Νέος Άνθρωπος (1925-1930), εκφραστικού οργάνου του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2018.

3. Τα εισαγωγικά είναι στο κείμενο του Λέφκη. Πιθανότατα πρόκειται για τον δημοσιογράφο και αρχισυντάκτη, μέχρι το 1927, του *Ριζοσπάστη* Γιώργο Νικόλη. Πάντως, στη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας, όταν έγινε και το ταξίδι του Λέφκη στην Αθήνα, ο Νικόλης είχε συλληφθεί και βασανιστεί, ενώ και η εφημερίδα του ΚΚΕ είχε κλείσει. Βλ. Βαγγέλης Σακκάτος, «Νικόλης, Γιώργος», Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τ. Γ', Αθήνα 2008, σ. 336-337.

Λέφκης, τα «αστικά τυπογραφεία» καθυστερούσαν συστηματικά ή αρνούντουσαν την εκτύπωση του *Νέου Άνθρωπου* και των άλλων τυπογραφικών εντύπων του ΚΚΚ. Το πρόβλημα ήταν τεράστιο, καθώς, όπως τόνισε, χρήματα για την αγορά πιστηρίου το κόμμα δεν διέθετε.⁴

Η απάντηση του Νίκολη, ύστερα από μερικές μέρες, ο οποίος, κατά τον Λέφκη, δήλωσε εντυπωσιασμένος από την ποιότητα της αρθρογραφίας του *Νέου Άνθρωπου*, ήταν ότι ήταν αδύνατο να δοθεί οικονομική ενίσχυση από το ΚΚΕ, λόγω και των συνθηκών της παγκοσμιακής δικτατορίας, αλλά θα φρόντιζαν να βρεθεί ένα μεταχειρισμένο τυπογραφικό πιστήριο στην Αθήνα ή στον Πειραιά, σε καλή κατάσταση και προσιτή τιμή, και θα έστελναν την προσφορά στην Κύπρο.⁵ Η υπόθεση του τυπογραφείου δεν προχώρησε για αρκετούς μήνες και τον Οκτώβριο του 1926, όταν ο Βάτης επέστρεψε στην Αθήνα από την Κύπρο, όπου είχε πάει για να παρευρεθεί στο ιδρυτικό συνέδριο του ΚΚΚ, του ζητήθηκε να την ανακινήσει. Σύμφωνα με τον Λέφκη, τη λύση στο οικονομικό πρότεινε ο τότε γενικός γραμματέας του ΚΚΚ Κώστας Χριστοδουλίδης, γνωστός με το ψευδώνυμο Σκελέας. Επειδή το κόμμα δεν είχε τα οικονομικά μέσα για να αγοράσει τυπογραφικό πιστήριο, θα το αγόραζε η αδελφή του Κλειώ και τυπικά θα ανήκε σε αυτήν. Όπως γράφει ο Λέφκης, «η Κλειώ, όπως είχε πει ο Σκελέας, είχε μερικά χρήματα που της είχε αφήσει όταν έφυγε από την Κύπρο [για τη Σοβιετική Ένωση] ο αδελφός της Χριστόδουλος»,⁶ ένας άλλος εκ των πρωτοπόρων Κυπρίων κομμουνιστών, γνωστός με το ψευδώνυμο Αλέξης.⁷ Όμως, παρότι ο Λέφκης μιλά για «μερικά χρήματα», έχει επικρατήσει η άποψη ότι η Κλειώ Χριστοδουλίδη (κατόπιν Ιωαννίδη-Δουϊλή, εγκαταστημένη, αργότερα, μόνιμα στην Αθήνα) έδωσε για την αγορά του πιστηρίου το ποσό των 300 χρυσών λιρών, που αποτελούσε την προίκα της, ένα εξωπραγματικό

---

4. Γιάννης Λέφκης, *Οι Ρίζες. Ιστορική μελέτη*, Λεμεσός – Κύπρος, 1984, σ. 191-192. Για μια σύνοψη των προβλημάτων που δημιουργούσε η έλλειψη κομματικού πιστηρίου βλ. στο ίδιο, σ. 184.

5. Στο ίδιο, σ. 193.

6. Στο ίδιο, σ. 205-206.

7. Ο Αλέξης (Χρ. Χριστοδουλίδης) μαζί με τον συμπολίτη και φίλο του Λεωνίδα Σπρίγκο ήταν από τους Κυπρίους που αναδείχθηκαν ως στελέχη του ΚΚΕ και σπούδασαν στη Μόσχα. Ζούσε στη Σοβιετική Ένωση από το 1930. Καταδικάστηκε σε θάνατο τον Μάρτιο του 1938 και εκτελέστηκε, την εποχή των σταλινικών εκκαθαρίσεων, ως «πράκτορας των ελληνικών μυστικών υπηρεσιών στην ΕΣΣΔ». Βλ. Γιάννης Κωστακόπουλος, «Κύπριοι κομμουνιστές στο απόσπασμα», *Χρονικό* (εφ. *Πολίτης*), 102 (7 Φεβρουαρίου 2010), σ. 5-12.

ποσό για την εποχή. Ανεξάρτητα, πάντως, από την ακρίβεια του ύψους του ποσού, είναι αποδεκτό ότι ο τυπογραφικός εξοπλισμός αγοράστηκε με χρήματα της Κλειούς Χριστοδουλίδη.⁸

Τελικώς, την άνοιξη του 1927 έφτασε από την Αθήνα στη Λεμεσό το μικρό ποδοκίνητο πιεστήριο και το φύλλο 48 του *Νέου Άνθρωπου*, της 19ης Μαρτίου 1927, κυκλοφόρησε από το τυπογραφείο «Το Άστρο» «της συντρόφισσας Κλειώς Χριστοδουλίδη». Το τυπογραφείο στεγαζόταν στην οδό Γενναδίου 16, («παραπλεύρως του Γυμνασίου»), όπως δηλωνόταν και στην εφημερίδα, στο κέντρο της Λεμεσού, όπου είχαν μεταφερθεί λίγους μήνες προηγουμένως και τα γραφεία του ΚΚΚ.⁹ Στον *Νέο Άνθρωπο* δημοσιεύονταν τακτικά αγγγελίες ότι στο «Άστρο» εκτελούνταν κάθε είδους τυπογραφικές εργασίες, αλλά είναι άγνωστος ο κύκλος εργασιών του τυπογραφείου· υποθέτουμε ότι δεν θα ήταν μεγάλος. Όπως ήταν φυσικό, εκεί τυπώνονταν οι προκηρύξεις και τα φυλλάδια του ΚΚΚ. Από τις υπόλοιπες τυπογραφικές εργασίες, κατά το 1929-1930 τυπώθηκαν τρεις, τουλάχιστον, ποιητάρικες φυλλάδες, ένα είδος λαϊκής ποίησης που κυριαρχούσε, μακράν του δευτέρου, στη βιβλιογραφική παραγωγή στον κυπριακό μεσοπόλεμο.¹⁰ Στο «Άστρο» τυπώθηκαν και τα πέντε φύλλα της εφημερίδας *Εργάτης*, με υπεύθυνο τον Σπύρο Μηνά, το 1927, και η «μηνιαία αγροτική εφημερίδα» *Νέος Εργάτης*, που ανέφερε ως τόπο έκδοσης το Κοιλάνι, γενέτειρα του Κ. Δράκου (υπεύθυνου έκδοσης), και με πρώτο φύλλο την πρωτοχρονιά του 1928. Συνολικά εκδόθηκαν πέντε

8. Για την Κλειώ Χριστοδουλίδη βλ. Κ. Ε. ΑΚΕΛ, *Λεύκωμα φωτογραφικών ντοκουμέντων και ειδικών ιστορικών εγγράφων του ΚΚΚ – ΑΚΕΛ*, Λευκωσία χ.χ. (1978), σ. 44. Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, τ. Β', Λευκωσία 2018⁷, σ. 930-931. Μαρία Μαύρου, «Η Κλειώ Χριστοδουλίδου», Γιώργος Γεωργής, Γιάννος Κατσουρίδης (επιμ.), *Η κυπριακή Αριστερά στην πρώτη περίοδο της βρετανικής Αποικιοκρατίας: Εμφάνιση, συγκρότηση, εξέλιξη*, Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθέας και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, Αθήνα χ.χ. (2012), σ. 75-77. Ο κατοπινός γραμματέας του ΚΚΚ Πλουτής Σέρβας (*Όταν ήμασταν παιδιά...*, Λευκωσία 1993, σ. 181) κρατά αποστάσεις από την αφήγηση του Λέφκη για την αγορά του τυπογραφείου, όμως συμφωνεί ότι ήταν γραμμένο στο όνομα της Κλ. Χριστοδουλίδη. Και η ίδια, εξάλλου, σε συνέντευξή της στον Χριστόφορο Ιωαννίδη, στην εφ. *Χαραυγή*, αρ. 6978, 22.8.1976, αναφέρεται αόριστα στην αγορά του τυπογραφείου χωρίς να κάνει λόγο για συγκεκριμένο ποσό.

9. Γ. Λέφκης, *Οι Ρίζες*, ό.π., σ. 205-206.

10. Βλ. Φοίβος Σταυρίδης, *Βιβλιογραφία κυπριακής λαϊκής ποίησης. Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2002, σ. 501, 552, 556. Πρόκειται για μια φυλλάδα του Νικόλαου Παπακώστα και δύο του Κλεάνθη Σάββα.

φύλλα του *Νέου Εργάτη* το 1928 και 16 το 1929, όταν κυκλοφορούσε (ως δεκαπενθήμερη για ένα διάστημα), όπως και ο *Εργάτης* το 1927, σε περιόδους που είχε απαγορευτεί η έκδοση του *Νέου Άνθρωπου* (το 1929 εκδόθηκαν μόνο δύο φύλλα του) και ο κατά τον νόμο υπεύθυνος της εφημερίδας, ο Χαράλαμπος Σολομωνίδης – ο οποίος καθόλου παράδοξα απέκτησε γρήγορα το επίθετο «υπεύθυνος»– βρισκόταν στη φυλακή.¹¹

Μια αναλυτική περιγραφή των συνθηκών εργασίας στο τυπογραφείο μέχρι τον Φεβρουάριο του 1929, όταν αναχώρησε για σπουδές στη Μόσχα, δίνει σε ένα αυτοβιογραφικό του κείμενο, γραμμένο με εμφανή νοσταλγία, ο Πλουτής Σέρβας, ο τελευταίος γενικός γραμματέας του ΚΚΚ και πρώτος του ΑΚΕΛ, διαγραμμένος από το κόμμα από το 1952:¹²

Εκεί νυχτοξημερώνομαστε όλα κι όλα τέσσερα πρόσωπα. Ο Κώστας Σκελέας, που μόλις τέλειωνε τη βασική του δουλειά, τη μαραγκοσύνη, ερχόταν στο τυπογραφείο για να πάρει το συντητήρι, ή να σταθεί στο πιεστήριο για την εκτύπωση που απαιτούσε πολλές ώρες. [...] Ο Κώστας Σκελέας συνήθως απασχολείτο με την εκτύπωση. Εγώ και η Ειρήνη Σολομωνίδη δουλεύαμε στη σύνθεση και τη διάλυση και όταν ο Σκελέας απουσίαζε σε διάφορες κομματικές δουλειές τον αντικαταστήσαμε στην εκτύπωση. Ο τυφλός γυριστής (που παρακολουθώντας τον ο εξαιρετος λογοτέχνης-ζωγράφος Νίκος Νικολαΐδης έγραψε το γνωστό διήγημά του «Ο γυριστής») ακούραστα γύριζε τον τροχό. Κι όταν το πιεστήριο δεν εργαζόταν, καθόταν σ' ένα μεγάλο τραπέζι και με τα τυφλά μάτια του δίπλωνε και ξεδίπλωνε τις εφημερίδες. Ήταν ο αγαπημένος της τετραάδας ο Παντελής μας. Πίστευε στην ιδεολογία. Και δούλευε για ψίχουλα.

Η έκδοση του *Νέου Άνθρωπου* διακόπηκε οριστικά στις 27 Αυγούστου 1930, με την κυκλοφορία του 113ου φύλλου, αφού με τον νέο νόμο περί Τύπου του 1930 (*The Cyprus Gazette*, αρ. 2074, 9.8.1930), ανάμεσα στα άλλα, οι ιδιοκτήτες των εφημερίδων έπρεπε να καταβάλουν ως εγγύηση το ποσό των 200 λιρών, που ήταν αδύνατο να συγκεντρώσουν οι πρωτοπόροι Κύπριοι κομμουνιστές.¹³ Η επόμενη χρονιά, το 1931, αποδείχθηκε εξαιρε-

11. Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού Τύπου*, τ. Δ', 1914-1931, μέρος Β', Λευκωσία 2006, σ. 998-1023. Σ. Θεοδοσίου, *Για μια Εργατοαγροτική Δημοκρατία*, ό.π., σ. 14-16. Κ. Γραικός, «Ο "Νέος Άνθρωπος"». Μια σύντομη αναφορά στους αγώνες και την επαναστατική σταδιοδρομία του», εφ. *Χαραυγή*, αρ. 6978, 22.8.1976.

12. Π. Σέρβας, *Όταν ήμασταν παιδιά...*, ό.π., σ. 184-185.

13. Σύμφωνα με σχετικό κατάλογο που δημοσιεύθηκε στο τελευταίο φύλλο της

τικά κρίσιμη, καθώς στην Κύπρο κορυφώθηκε η δυσαρέσκεια από την πολιτική του κυβερνήτη Ronald Storrs, που οδήγησε στην οκτωβριανή εξέγερση. Παράλληλα, αυξήθηκε η πολιτική ένταση στο εσωτερικό και η αντικομμουνιστική εκστρατεία, με αποκορύφωμα συμπλοκές και ξυλοδαρμούς την ημέρα του εορτασμού της 25ης Μαρτίου¹⁴ και τον αφορισμό του ποιητή Τεύκρου Ανθία από την Ιερά Σύνοδο της κυπριακής Εκκλησίας, την Πρωτομαγιά.¹⁵ Την ίδια χρονιά, το 1931, μέχρι και τα Οκτωβριανά, το «Άστρο» εμφανίζει αξιοπρόσεκτη εκδοτική δραστηριότητα, η οποία λειτουργεί και ως υποκατάστατο για τη διακοπή της έκδοσης του *Νέου Άνθρωπου*. Αφού η κομματική εφημερίδα είχε αναστείλει την έκδοσή της, εκδίδονταν βιβλία που εξεφραζαν, φυσικά, και την επίσημη γραμμή του κόμματος. Ο κύριος λόγος, όμως, για την εκδοτική υπερδραστηριότητα ήταν η επιστροφή στην Κύπρο, στα μέσα Δεκεμβρίου 1930, από τη Μόσχα αυτή τη φορά, του Χαράλαμπου Βατυλιώτη – Βάτη, που είχε ζήσει στην Αθήνα και στη Σοβιετική Ένωση, και είχε αξιόλογη μαρξιστική παιδεία και πλούσια κομματική εμπειρία.¹⁶ Μια άλλη επιστροφή στο νησί, του Τεύκρου Ανθία από την Αθήνα, τον Οκτώβριο του 1930,¹⁷ πασίγνωστου πια ποιητή από το 1929, θα διαδραμάτιζε κι αυτή σημαντικό ρόλο στην ιστορία του ΚΚΚ και στην εκδοτική του δράση, τους επόμενους μήνες.

εφημερίδας, είχε συγκεντρωθεί από εισφορές το ποσό των 65 περίπου λιρών, που όμως δεν ήταν αρκετό: «Η απάντησή μας στον ανελεύθερο νόμο “Περί Τύπου”», εφ. *Νέος Άνθρωπος*, αρ. 113, 27.8.1930. Για τον νόμο και τις αντιδράσεις του κυπριακού δημοσιογραφικού κόσμου βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Η λογοκρισία του Τύπου στην Κύπρο επί Αγγλοκρατίας (1878-1960)*, Λευκωσία 2014, σ. 114-119.

14. Y. Katsourides, *The History*, ό.π., σ. 161. Φίλιππος Κάραμπος, «Η θέση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος απέναντι στο Κυπριακό την εποχή της βενιζελικής “μπουζουαρχίας”, 1925-1931», Γιώργος Καζαμίας, Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σ. 170-171.

15. Ανδρέας Τηλυυρίδης, «Τεύκρος Ανθίας. Νέα στοιχεία για τον αφορισμό του», *Κυπριακαί Σπουδαί ΝΖ'-ΝΗ'* (1993-1994), σ. 115-138. Κώστας Νικολαΐδης, *Τεύκρος Ανθίας. Μια παρουσίαση*, Αθήνα 2001, σ. 87-88.

16. Για τη ζωή και τη δράση του Βάτη βλ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Μανώλης Χουμεριανός, «Σχετικά με την “απολογία” του ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου Χαράλαμπου Βατυλιώτη (Βάτη) στην Κομιτέρν γύρω από τη στάση του κόμματος στην εξέγερση του 1931», *Θέσεις*, 150 (Ιανουάριος – Μάρτιος 2020), σ. 134-136, όπου και βιβλιογραφία.

17. Βλ. Τεύκρος Ανθίας, *Τρία χρόνια αλήτης. Απομνημονεύματα της αλήτικης ζωής μου*, επιμ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, Λευκωσία 2013, σ. 12, 19-20. Του ίδιου, «Οκτωβριανά χειρόγραφα. Μάχη ηρωισμού και αυτοθυσίας σε μια μεγάλη εποποιία. Στιγμές και στιγμιότυπα του αγώνα», εφ. *Χαραυγή*, αρ. 4469, 26.11.1966.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που θα παρουσιαστούν παρακάτω, από το τυπογραφείο «Το Άστρο» εκδόθηκαν το 1931 συνολικά 24 βιβλία. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι εκδόσεις είναι παντελώς άγνωστες ή αθησαύριστες στην κυπριολογική έρευνα. Εξάλλου, εντοπίζεται μόνο μία από αυτές στην Κυπριακή Βιβλιοθήκη, στη Λευκωσία. Ωστόσο, οι εκδόσεις του «Άστρου», σχεδόν στο σύνολό τους, διασώζονται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, στο Λονδίνο, απ' όπου και τις έχω αποδελτιώσει εδώ και πολλά χρόνια. Παρότι, όπως θα δούμε, οι περισσότερες έχουν καταγραφεί τόσο στον κατάλογο των βιβλίων που εκδόθηκαν στην Κύπρο, στην επίσημη εφημερίδα της αποικιακής κυβέρνησης, όσο και στη *Βιβλιογραφία* του Νεοκλή Κυριαζή, του 1935, η κυρίαρχη εικόνα παραμένει λίγο-πολύ όπως την περιέγραψε ο Μίνως Περδίας το 1968:¹⁸ «Δυστυχώς [...] δεν υπάρχει κανένα έντυπο ή χειρόγραφο ντοκουμέντο για τη δράση του ΚΚΚ από την ημέρα που έκλεισε ο «Ν. Άνθρωπος» [Αύγουστος 1930] και μετέπειτα.»

Μια σημαντική τομή στην ιστορία του «Άστρου» ήταν η μετακίνηση του τυπογραφείου, μαζί με την έδρα της ηγεσίας του ΚΚΚ, στη Λευκωσία, το 1931, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης που εισηγήθηκε ο Βάτης.¹⁹ Στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης, φαίνεται ότι οι πρώτες δύο εκδόσεις του «Άστρου» στη Λευκωσία ([20/1191] και [21/1195]) έγιναν στις 19 και 20 Ιουλίου 1931. Μια βδομάδα νωρίτερα, στις 12 Ιουλίου, είχε πραγματοποιηθεί στην πρωτεύουσα η Παγκύπρια Συνδιάσκεψη του ΚΚΚ [21/1195]. Είναι λογικό, επομένως, να υποθέσουμε ότι η εγκατάσταση του κόμματος και του τυπογραφείου στα νέα γραφεία, στην οδό Βικτωρίας αρ. 42, είχε ήδη συντελεστεί στις αρχές Ιουλίου.

Η διάσωση των κυπριακών εκδόσεων της περιόδου της Αγγλοκρατίας στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, κατά μια ειρωνική συγκυρία, αποτελεί κι ένα από τα «αγαθά» που επιφυλάσσει η περίοδος της αποικιοκρατίας στους μελετητές της ιστορίας της Κύπρου. Παράλληλα, από το 1887 μέχρι και τη δεκαετία του 1930 δημιουργήθηκε και ο κατάλογος όλων των βιβλίων που εκδίδονταν στην Κύπρο, ο οποίος δημοσιευόταν ετησίως στην *Γκαζέττα* (*The Cyprus Gazette*), την επίσημη εφημερίδα της τοπικής κυβέρνησης. Από αυτόν τον κατάλογο, ο οποίος θεωρητικά ήταν πλήρης, καθώς οι εκδότες όφειλαν να δηλώνουν κάθε επικείμενη νέα κυκλοφορία βιβλίου, γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία έκδοσης, το τιράζ κάθε βιβλίου, το μέγεθος, τον συγγραφέα και τους άλλους συντελεστές της έκδοσης, το περιεχόμενο, ακόμη και την τιμή πώλησης του εντύπου.

18. Μ. Περδίας, *Δοκίμιο*, ό.π., σ. 75.

19. Υ. Katsourides, *The History*, ό.π., σ. 129.

Ο τίτλος συχνά δεν είναι ακριβής, αφού αρκετά ελληνικά και τουρκικά βιβλία καταγράφηκαν λανθασμένα στην επίσημη εφημερίδα, ειδικά τις πρώτες δεκαετίες της βρετανικής κατοχής, όμως αυτό το πρόβλημα λύνεται με τον εντοπισμό του βιβλίου και την αυτοψία.

Ο κατάλογος των εκδόσεων του «Άστρου» παρατίθεται στο τέλος της παρούσας μελέτης, με ένδειξη δύο αριθμών μέσα στις αγκύλες [ ]. Ο πρώτος είναι δικός μας για την αρίθμηση των εκδόσεων στην ανά χείρας μελέτη και ο δεύτερος είναι ο αύξων αριθμός της έκδοσης στην επίσημη εφημερίδα. Ας δούμε όμως, πρώτα, την περιγραφή των εκδόσεων.

«Εργατική Βιβλιοθήκη»

Ο τίτλος στην εκδοτική σειρά δόθηκε από το «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”», μετά τη μετακίνησή του στη Λευκωσία και τεκμηριώνεται με την καταγραφή εννιά εκδόσεων που τυπώθηκαν και μιας δέκατης που έμεινε υπό έκδοση, στο οπισθόφυλλο του *Πουργατόριου* του Τεύκρου Ανθία (Αύγουστος 1931). Εξάλλου, από τη δεύτερη έκδοση της σειράς [3/1115] ο αριθμός που αναγράφεται στην αριστερή πάνω γωνία του εξωφύλλου αποτελεί ένδειξη εκδοτικού προγράμματος.

Το πρώτο βιβλίο [1/1113], που είναι και το πρώτο που εκδίδεται μετά την επιστροφή του Βάττη στην Κύπρο και την καθοριστική εμπλοκή του στην ηγεσία του ΚΚΚ, περιλαμβάνει δύο κείμενα. Το πρώτο είναι του Μαξίμ Γκόρκι (*Αν ο εχθρός δεν παραδίδεται τον καταστρέφουν*) και το δεύτερο είναι απόσπασμα από μια συνέντευξη του Βαλέρι Κουϊμπισεφ για τα δύο πρώτα χρόνια του πεντάχρονου σχεδίου στη Σοβιετική Ένωση. Στον πρόλόγό του ο Χαράλαμπος Βάττης, που ήταν και ο μεταφραστής από τα ρωσικά, γράφει ότι οι καπιταλιστές οργάνωσαν σαμποτάζ στη Σοβιετική Ένωση, με τη βοήθεια προδοτών, ειδικών και καθηγητών, που ανακαλύφθηκαν και καταδικάστηκαν. Στις 21 Φεβρουαρίου 1930 απαγορεύτηκε η κυκλοφορία αυτού του βιβλίου στην Κύπρο, με διάταγμα του κυβερνήτη Storrs (*The Cyprus Gazette*, αρ. 2115, 27.2.1930, σ. 105). Κατά πάσα πιθανότητα είναι το πρώτο απαγορευμένο βιβλίο από τις αποικιακές αρχές από όσα τυπώθηκαν στην Κύπρο.

Το δεύτερο βιβλίο της σειράς [3/1115], με τίτλο *Η τρέχουσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Κύπρο. Απόφαση της Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου που ψηφίστηκε στη συνεδρίασή της τις 19/1/1931*, σχολιάζει την οικονομική κρίση των καπιταλιστικών χωρών και την κατάσταση στην Ελλάδα, η οποία περνούσε «βιομηχανική – μικροαγροτική κρίση», την ίδια ώρα που το πεντάχρονο σχέδιο στη Σοβιετι-

κή Ένωση (πετυχαίνει νίκες στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού). Γίνεται περιγραφή της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης στην Κύπρο και επισημαίνεται ότι οι καπιταλιστικές χώρες ετοιμάζουν πόλεμο και επομένως τα κομμουνιστικά κόμματα έπρεπε να προπαρασκευάσουν το προλεταριάτο για αγώνα ενάντια στον πόλεμο και στην επέμβαση στη Σοβιετική Ένωση. Ασκείται κριτική στην τοπική Εκκλησία, «όργανο της ελλ. αστικής τάξης της Κύπρου», που ασκούσε «μια χλιαρή αντιπολίτευση» προβάλλοντας το αίτημα της Ένωσης, με «αποκλειστικό σκοπό ν' αποκοιμίσει τις μάζες και να τις εμποδίσει να κάμουν ένα πραγματικά επαναστατικό αγώνα κατά του ιμπεριαλισμού». Καταγράφονται τα κύρια αιτήματα του ΚΚΚ και ανάμεσά τους η εθνικοποίηση μεγάλων ξένων επιχειρήσεων, η κοινωνική ασφάλιση, η δήμευση των κτημάτων της Εκκλησίας, του Εβκάφ και των τσιφλικιών, η διανομή της γης στους ακτήμονες, η απαλλαγή από τα χρέη και η υποχρεωτική εκπαίδευση, «για τους Έλληνες δε στην απλή ελληνική γλώσσα και χωρίς την ιστορική ορθογραφία». Παράλληλα, γίνεται κριτική στα κομματικά λάθη των προηγούμενων χρόνων, που πηγάζαν από το γεγονός ότι η πολιτική του ΚΚΚ δεν ήταν «ταξικά ξεκαθαρισμένη» και προέβαλλε αιτήματα «δεξιού χαρακτήρα». Μπαίνουν, ωστόσο, και ζητήματα σεχταρισμού και απομόνωσης αλλά και τάσης για υπερπαρανομία στην κομματική οργάνωση της Λευκωσίας και για «μορφωτισμό». Ανάμεσα στους άμεσους στόχους που τέθηκαν, ήταν η στροφή στην καθημερινή πολιτική και οργανωτική μαζική δράση, το «ξεσκέπασμα της εθνικιστικής προπαγάνδας» για την επέτειο της 25ης Μαρτίου (βλ. τα επεισόδια που αναφέρθηκαν παραπάνω) αλλά και η προσπάθεια για ίδρυση «συνδέσμων Εργατικής Βοηθείας» σε όλες τις επαρχίες.

Η επόμενη έκδοση [5/1124] (*Η σημερινή κατάσταση εις την Σοβιετικήν Ένωσιν. Άρθρα αναδημοσιευόμενα από την αστικήν εφημερίδα Λεμεσού ο «Χρόνος», ημερ. 17/1, 24/1, 6/2, και 13-2-31*) υπογράφεται από τον Ν. Κλεομένη, ψευδώνυμο που αποδίδεται στον Βάττη. Αναλύονται θέματα όπως η παγκόσμια οικονομική κρίση και η Σοβιετική Ένωση, οι δυσκολίες της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, το πενταετές πρόγραμμα, τα κέρδη των εργατών. Από την καθημερινότητα ο συγγραφέας στέκεται στην οικογένεια, τη θρησκεία και τη μορφωτική επανάσταση και απαντά στα αντισοβιετικά συνθήματα.

Η επόμενη μπροσούρα [12/1146], με τίτλο *Η φετεινή Πρωτομαγιά*, αποτελεί έκδοση του ΚΚΚ. Καταγράφεται η οικτρή κατάσταση των εργατών, με τα χαμηλά μεροκάματα, την υψηλή «αεργία» και τις πολλές ώρες δουλειάς, και αντίστοιχα η μάλιστα των χρεών για τους αγρότες. Τονίζεται ότι είναι ανυπόφορη η κατάσταση των εργαζομένων μαζών

κάτω από τον διπλό ζυγό, (του αγγλέζικου ιμπεριαλισμού και των ξένων εταιρειών από τη μια και των ντόπιων εκμεταλλευτών (τσιφλικιάδων, μοναστηριών, εμπόρων, τοκογλύφων, βιομηχάνων) από την άλλη». Για την ελληνική κατάσταση κατηγορείται ο «δικτάτορας Βενιζέλος [...] ο δήμιος των Ελλήνων εργατών και αγροτών», επειδή με τη «μηχανή του ιδιώνυμου» έστειλε εκατοντάδες επαναστατών στη φυλακή. Αντίστοιχα, στην Κύπρο οι Βρετανοί «συμμαχώντας με τους ενωτοκράχτες» χτυπούν την εργατική τάξη και καταδικάζουν στελέχη του ΚΚΚ σε πολύμηνες φυλακίσεις. Το ΚΚΚ καλεί όλους τους εργάτες και τους φτωχούς αγρότες να οργανώσουν συγκεντρώσεις για την Πρωτομαγιά διεκδικώντας τα αιτήματά τους και καταλήγει (σ. 11, η έμφαση στο πρωτότυπο):

Το Κομ. Κόμμα Κύπρου αποτελείται ιδιαίτερα στις Τούρκικες εργαζόμενες μάζες και τις προσκαλεί να ενωθούν με τους Ρωμηούς εργαζομένους και μαζί ν' αγωνιστούνε για την απελευθέρωση της πατρίδας μας και για την εγκαθίδρυση της εργατοαγροτικής Σοβιετικής Δημοκρατίας Κύπρου. Όλοι ενωμένοι στον αγώνα κατά του αγγλέζικου ιμπεριαλισμού και κατά της ντόπιας κεφαλαιοκρατίας, των φανερών (αγγλοφίλων) ή των σκεπασμένων (ενωτοκραχτών) οργάνων του αγγλέζικου ιμπεριαλισμού. Ρωμιοί εργάτες και αγρότες εγκαταλείψετε το αντεπαναστατικό στρατόπεδο των Ενωτικών – αστών – συμμάχων της ξένης Κυβέρνησης στην εκμετάλλευσή σας και περάστε στο προλεταριακό στρατόπεδο κάτω από την καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου.

Η υπ' αριθ. 5 έκδοση της σειράς [13/1167] είναι μια μετάφραση από τον Βάτη του διηγήματος του Γκόρκι *Το τραγούδι του γερακιού*. Το διήγημα μεταφέρει έναν μύθο – «τραγούδι» από την Κριμαία, με τον διάλογο ενός γερακιού και ενός φιδιού. Το πουλί πεθαίνει ευτυχισμένο πέφτοντας τραυματισμένο στο βράθρο, έχοντας όμως ζήσει ελεύθερα και έχοντας πολεμήσει και δει τον ουρανό. Αντίθετα, το ερπετό αδυνατεί να αντιληφθεί το μεγαλείο του πετάγματος στον ουρανό και διαπιστώνει: «Ο γεννημένος να σέρνεται, να πετάσει δεν μπορεί». Ένα διήγημα για την «τρέλλα των τολμηρών» που «θα 'ρθει καιρός» και θα επικρατήσει, ανάβοντας «σε πολλές αντρεωμένες καρδιές την τρελλή δίψα της ελευθερίας, τη δίψα για το φως!». Η επιλογή του διηγήματος και η πετυχημένη μετάφραση δείχνουν, πέρα από τα πολιτικά μηνύματα, τις λογοτεχνικές ικανότητες και την πνευματική καλλιέργεια του Βάτη.

Το επόμενο βιβλίο [14/1172] υπογράφει και πάλι ο Ν. Κλεομένης, δηλαδή ο Βάτης, και έχει τίτλο *Μερικά επίκαιρα πολιτικά ζητήματα*.

Χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: «Η οικονομική κρίση κι η τοπική κυβέρνηση», «Η οικονομική κρίση κι η “Ένωση με την Ελλάδα»», «Εθνικισμός ή Κομμουνισμός;». Ο συγγραφέας εκτιμά ότι ο καπιταλισμός μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο διέρχεται μια μεγάλη κρίση που θα τον οδηγήσει στον θάνατο, τονίζει ότι η ελληνική κεφαλαιοκρατία είναι εξαρτημένη από τη Βρετανία και διερωτάται: «Πώς είναι δυνατό η φασιστική κυβέρνηση του Βενιζέλου να υποστηρίξει ένα πραγματικό επαναστατικό ενωτικό κίνημα στην Κύπρο;». Θεωρεί επίσης ότι «οι τσιφλικάδες, η Εκκλησία, οι τοκογλύφοι, οι έμποροι και βιομήχανοι» προσπαθώντας να αποτρέψουν τις μάζες «από τον πραγματικά επαναστατικό δρόμο», «αναζωογονούν και γαλβανίζουν το πεθαμμένο σύνθημα της Ένωσης με την Ελλάδα και το παρουσιάζουν ως την πανάκεια που θα σώσει τη φτωχολογιά από την οικονομική κρίση». Μάλιστα, σημειώνει ότι «το αντεπαναστατικό σύνθημα της Ένωσης» διαιρεί τον «κυπριακό εργαζόμενο λαό», καθώς στην Κύπρο δεν κατοικούν μόνον Έλληνες αλλά και Τούρκοι, οι οποίοι δεν θέλουν την Ένωση με την Ελλάδα «και δεν πρέπει να τη θέλουν». Υποδεικνύει δε τα εξής: «Ο μόνος ορθός δρόμος που θα οδηγήσει στην απελευθέρωση της Κύπρου από την ιμπεριαλιστική καταπίεση είναι η ένωση των εργαζομένων Ελλήνων και Τούρκων στον αγώνα για τις άμεσές τους απαιτήσεις και για την εργατο-αγροτική Σοβιετική Δημοκρατία Κύπρου.»

Η έκδοση της σειράς με αρ. 7 [15/-] και τίτλο *Θέσεις της XI ολομέλειας της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμ. Διεθνούς* είναι η μόνη που δεν σώθηκε στη Βρετανική Βιβλιοθήκη ούτε καταγράφηκε στην *Cyprus Gazette*. Είναι βέβαιο ότι η μετάφραση ήταν του Βάτη. Αντίτυπο της φαίνεται ότι έχει σωθεί στην Ελλάδα, καθώς σε διάφορα φύλλα του *Ριζοσπάστη*, των τελευταίων χρόνων, δημοσιεύθηκαν εκτενή αποσπάσματα από την έκδοση («Τυπογραφείο και Εκδοτικό “Το Άστρο”», Κύπρος – Λεμεσός 1931), με τίτλο «Από τις θέσεις της 11ης ολομέλειας της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς», που συνήλθε τον Απρίλη του 1931. Ιδιαίτερα για τον ρόλο της «παγκόσμιας Σοσιαλδημοκρατίας».²⁰

Η επόμενη έκδοση [19/1182] υπογράφεται από τον Ανθία και έχει τίτλο *Έρανος υπέρ των φυλακισμένων συντρόφων μας. «Λίβελλος απιστίας»*. *Χαιρετισμός στο Κομμ. Κόμμα Κύπρου και σ’ όλο το προλεταριάτο του ποιητή Τεύκρου Ανθία. Απ’ αφορμή τον αφορισμό του από*

20. Στέφανος Κρητικός, «Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία και η συμβολή της σοσιαλδημοκρατίας στην ενίσχυση του φασισμού», *Ριζοσπάστης*, έθνετο 9 Μέρες μαζί, αρ. 10455, 23.8.2009. Πρβλ. και *Ριζοσπάστης*, αρ. 10655, 9.5.2010, αρ. 10809, 31.10.2010 και αρ. 11041, 21.8.2011.

την *Ιερά Εξέταση της Κύπρου*. Πρόκειται για μια αθησαύριστη έκδοση, ενδιαφέρουσα για την πολιτική ιστορία και την ιστορία της λογοτεχνίας. Είχε προηγηθεί, την Πρωτομαγιά του 1931, η απόφαση της κυπριακής Ιεράς Συνόδου για τον αφορισμό του Ανθία (απόφοιτου του Ιεροδιδασκαλείου Λάρνακας), με αφορμή την ποιητική του συλλογή «Η δευτέρα παρουσία» (Λευκωσία 1931). Στην μπροσούρα περιλαμβάνονται δύο κείμενα. Στην «Αίτηση Τεύκρου Ανθία στην Κεντρική Επιτροπή του Κομμ. Κόμματος Κύπρου», Λάσα Πάφου,²¹ 16.5.1931 (σ. 2-3), ο ποιητής αναφέρει ότι από χρόνια πίστευε ότι ο μόνος δρόμος που έπρεπε να ακολουθήσει ήταν να γίνει μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, «παρά τις πολύτροπες επιθέσεις χίλιων δυο εκμεταλλευτών του αγώνα μας (αρχαιομαρξιστών, λικβιτάρων κλπ)», και ότι δούλευε στις γραμμές του «και σαν τεχνίτης και σαν άτομο». Στον «Χαιρετισμό του Τ. Ανθία προς το ΚΚΚ και το προλεταριάτο, με αφορμή τον αφορισμό του», Πάφος, 27.5.1931 (σ. 4-8), χαρακτηρίζει «μπράβο της αντίδρασης» την Ιερά Σύνοδο της Κύπρου και την απόφασή της εναντίον του, δείγμα «αρτηριοσκλήρωσης». Θεωρεί τιμή τον αφορισμό του και καλεί τους συντρόφους του «να πυκνώσουν τις φάλαγγές τους» για το ζύπνημα της εργατικής τάξης και να απαντήσουν με τη δράση τους. Τέλος, δηλώνει: «Ορίζομαι στο μεγάλο μας Λένιν πως δε θα πάψω να σκάφτω, μαζί με σας, τον τάφο της μπουζουαρζίας [sic], της κληροκρατίας, του ανθρώπινου αίσχους» (σ. 6) και παραθέτει ένα απόσπασμα από την επικείμενη ποιητική του απάντηση, το «Πουργατόριο».

Η τελευταία έκδοση της σειράς [21/1195], με αριθ. 9, έχει τίτλο *Θέσεις πάνω στη σημερινή οικονομική και πολιτική κατάσταση και τα άμεσα καθήκοντα του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου*. (Απόφαση πάνω στην έκθεση του σ. Βάτη, ψηφισμένη ομόφωνα από την 1η Παγκύπριο Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Κ. που συνήλθε στη Λευκωσία στις 12 Ιουλίου 1931). Σε αυτήν καταγράφονται τα κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στην Κύπρο και στο ΚΚΚ. Η απόφαση θεωρεί ότι οι μάζες στο νησί αριστεροποιούνταν, ύστερα από μια περίοδο σεχταρισμού, κατά το 1928-1930, η οποία ακολούθησε το Β' Συνέδριο του ΚΚΚ, και σχηματοποιούνταν δύο στρατόπεδα, του Εθνικισμού και του Κομμουνισμού. Στα καθήκοντα που έμπαιναν ήταν να ενταχθούν οι Τούρκοι εργάτες σε ένα ενιαίο μέτωπο όλων των εθνοτήτων και να οργανωθούν σε κοινά συνδικάτα, να αναδειχθεί («ξεσκεπαστεί») ο ρόλος της Εκκλησίας και των εθνικιστών, και ο νέος πόλεμος που ετοιμαζόταν εναντίον

21. Εκεί υπηρετούσε ως δάσκαλος ο Ανθίας.

της Σοβιετικής Ένωσης, και να ενταθεί η κοινοτική δουλειά στον τουρκοικό πληθυσμό, στη νεολαία και τις εργαζόμενες γυναίκες. Καταγράφεται η μεγάλη αύξηση των μελών στο πρώτο εξάμηνο του 1931,²² όπως και η ίδρυση τριών νέων επαρχιακών επιτροπών και πολλών κοινοτικών πυρήνων, γεγονός που θεωρήθηκε αποτέλεσμα της καταπολέμησης του σεχταρισμού. Τέλος, σχολιάζονται οι πολιτικές εξελίξεις (οι επαναληπτικές εκλογές στα διαμερίσματα Μόρφου και Πάφου)²³ και γίνεται αναφορά στην ύπαρξη και στις απόψεις μιας ομάδας λικβινταριστών στη Λεμεσό. Όπως τονίζεται, ο λικβινταρισμός μαζί με τις δεξιές παρεκκλίσεις αποτελούν τον μεγαλύτερο κίνδυνο για το ΚΚΚ. Σημειώνουμε ότι η έκδοση κυκλοφόρησε οκτώ μόλις μέρες ύστερα από την Παγκύπρια Συνδιάσκεψη του ΚΚΚ.

Δέκατη έκδοση της σειράς, και 25η από το «Άστρο», θα ήταν *Η γυναίκα στη Σοβιετική Ένωση*, όπως αναφέρεται στο οπισθόφυλλο του *Πουργατόριου* του Ανθία [22/1205] με την ένδειξη *τυπώνεται*. Πιθανότατα επρόκειτο για μετάφραση από τον Βάτη, που όμως δεν κυκλοφόρησε.

Δύο άλλα βιβλία του Ανθία

Η μεγαλύτερη σε έκταση έκδοση του «Άστρου», 88 σελίδων, υπογράφεται από τον Τεύχρο Ανθία με τίτλο *Το Πουργατόριο. (Γλαροτραγικό έπος)* [22/1205]. Όπως δηλώνει ο Ανθίας (σ. 86), «“Το Πουργατόριο” είναι το πρώτο βιβλίο της “Κόκκινης τριλογίας”. Τάλλα δυο είναι: “Η πολιτεία των νεκρών” και “Η Ανάσταση των ζωντανών”. Και τα τρία είναι αυτότελα, μα συνδέονται μεταξύ τους εσωτερικά.» Ήταν η πρώτη έκδοση του «Άστρου» με εικονογραφημένο εξώφυλλο (ασπρόμαυρο, με κόκκινο τίτλο). Όπως αναγράφεται (σ. 86), «η σύνθεση του ξωφύλλου γίνηκε από το φίλο Κύπριο καλλιτέχνη Βίχτωρα Ιωαννίδη, με μοτίβο το πρώτο τετράστιχο του Α΄ μέρους: “Οι ρόλοι”». Η έκδοση περιλαμβάνει τα τυπογραφικά λάθη (σ. 87) και στο οπισθόφυλλο έναν κατάλογο των εκδόσεων της Εργατικής Βιβλιοθήκης. Στις πρώτες σελίδες του βιβλίου καταγράφονται τα «Έργα του ιδίου» και αναγράφεται η τιμή της έκδοσης –και για την Ελλάδα και την Αίγυπτο. Στις ίδιες σελίδες υπογράφει ιδιοχείρως ο ποιητής, με κόκκινο μολύβι, όπως και στην έκδοση της «Δευτέρας Πα-

22. Την αύξηση της κομμουνιστικής δραστηριότητας και τον διπλασιασμό των μελών (από 181 σε 365) του ΚΚΚ κατέγραψαν οι αρμόδιες υπηρεσίες της ποικιακής αστυνομίας, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1931, και είχε επισημάνει και ο Storrs. Βλ. G. S. Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis*, Cyprus Research Centre, Nicosia 1985, σ. 651.

23. Για αυτές βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία*, ό.π., σ. 297-298, 303-304.

ρουσίας», παραθέτει ένα απόσπασμα από τα σχόλια του Ν. Κλεομένη για τον αφορισμό του Ανθία, από τα *Μερικά επίκαιρα πολιτικά ζητήματα* (σ. 27-28) και την αφιέρωση: «Το έργο αφιερώνεται στην “Ιερά Εξέταση” της Κύπρου, για να με αφορίσει ακόμη μια φορά ... “μετά πολλής θλίψεως” “αλλά ... καθηκόντως”». Το *Πουργατόριο* επανεκδόθηκε το 1942 σε συμπυκνόμενη μορφή, 32 σελίδων, «λόγω τεχνικών δυσκολιών», εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών, με τον τίτλο *Από το «Πουργατόριο» του Τεύκρου Ανθία. Αποσπάσματα από την πρώτη έκδοση*. Σε πλήρη μορφή συμπεριλήφθηκε από τον ποιητή στα *Άπαντά του*, το 1962.²⁴

Η επόμενη έκδοση [23/1222] του Ανθία έχει τίτλο *Το Όραμα. Ένα Προλογικό τραγούδι της «Πολιτείας των Νεκρών»*. Καταγράφεται στη βιβλιογραφία, αλλά παρέμεινε μέχρι την παρούσα μελέτη αθησαύριστη, ίσως επειδή κυκλοφόρησε στις 15 Οκτωβρίου 1931, έξι μέρες πριν από την οκτωβριανή εξέγερση που οδήγησε στη σύλληψη και εξορία των Βάτη και Σκελέα και στη φυλάκιση του ποιητή. Ο Ανθίας την αποκέρυξε σιωπηρά στην εργογραφία του, που δημοσίευε στα επόμενά του βιβλία.²⁵ Δεν αποκλείεται και να μην πρόλαβε καν να την παραλάβει. Της έκδοσης προτάσσεται Σημείωμα του ποιητή (σ. 3, υπογράφει ως Τ. Αν.) και στις σ. 4-8 το ποίημα «“Η πολιτεία των νεκρών”. Το όραμα».

Μια έκδοση της Παγκύπριας Αγροτικής Επιτροπής

Την έκδοση [9/1131] *Προκήρυξη της Παγκυπρίου Αγροτικής Επιτροπής και το Πρόγραμμα δράσης των εργαζομένων αγροτών Κύπρου* υπογράφει (6 Μαρτίου 1931) ο Χρίστος Μακρής, γραμματέας της Επιτροπής, με έδρα τη Λεμεσό. Απευθύνεται «Προς όλους τους εργάτες των χωριών, τους φτωχούς και τους μεσαιούς αγρότες». Τους καλεί να οργανώσουν επιτροπές δράσης σε κάθε χωριό, ώστε να ενωθούν εναντίον της «ιερής συμμαχίας» που ζούσε από τους κόπους και τον ιδρώτα των αγροτών. Και αυτοί ήταν οι «εχμεταλλευτές της δουλειάς μας, οι εγγλέζοι κεφαλαιούχοι, οι Δεσποτάδες, οι τσιφλικιάδες, οι βιομήχανοι, οι έμποροι και οι τοκογλύφοι». Όπως τονίζεται με έμφαση (σ. 4): «Η δύναμή τους είναι η ανοργανωσιά κι η ανοχή μας.» Στο πρόγραμμα δράσης αναλύεται η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Κύπρο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, που είχε ως αποτέλεσμα μεγάλη μάζα των αγροτών να «καταστρέφεται, εκπρολεταρίζεται και σπρώχνεται στην πείνα». Τέλος,

24. Τεύκρος Ανθίας, *Ποιητικά Άπαντα (1928-1962)*, Λονδίνο 1962, σ. 99-148.

25. Βλ. πρόχειρα τον σχετικό κατάλογο, στο ίδιο, σ. 4.

καταγράφεται μια μακρά σειρά 16 αιτημάτων των Κυπρίων αγροτών, για να κλείσει το κείμενο ως εξής (σ. 11):

Οι φτωχοί και μεσαίοι αγρότες όμως δεν είναι δυνατόν ν' απελευθερωθούν οριστικά από την καταπίεση και την εκμετάλλευση που τους γίνεται εκ μέρους των ξένων και των ντόπιων κεφαλαιούχων παρά μονάχα με αγώνα για την απελευθέρωση της Κύπρου από τον εγγλέζικο αποικιακό ζυγό και την εγκαθίδρυση της ελεύθερης Κυπριακής Εργατο-αγροτικής Σοβιετικής Δημοκρατίας.

Καταστατικά

Οι υπόλοιπες οκτώ εκδόσεις του «Άστρου», το 1931, είναι καταστατικά εργατικών συντεχνιών και λεσχών, σε μια πρόδηλη προσπάθεια συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων από το ΚΚΚ. Τα καταστατικά των κλαδικών οργανώσεων έχουν πανομοιότυπο περιεχόμενο. Οι Εργατικές Λέσχες Λεμεσού [4/1121], Λάρνακας [11/1144] και Λευκωσίας [24/1223] είχαν ιδρυθεί και οι τρεις το 1931. Το τελευταίο καταστατικό ήταν δίγλωσσο, με το ελληνικό κείμενο στη δεξιά σελίδα και το τουρκικό στα αριστερά. Η πρώτη έκδοση του «Άστρου» στην τουρκική γλώσσα (20 Οκτωβρίου 1931) έμελλε να ρίξει και την αυλαία στη δράση του. Το τέλος εποχής θα γραφόταν με φαντασμαγορικό τρόπο: τις φλόγες που έκαψαν το αποικιακό Κυβερνείο, στον λόφο των Αγίων Ομολογητών, το επόμενο βράδυ της έκδοσης.

Εκδόθηκαν και άλλα τέσσερα καταστατικά συντεχνιών, των Συνδικάτων Ιματισμού και Υποδήσεως Λεμεσού [6/1128], των Εργατών Κουρέων Λεμεσού [7/1129], των Οικοδόμων Λεμεσού [8/1130] και των Οικοδόμων Λευκωσίας [18/1181]. Περιλάμβαναν 16 άρθρα και ήταν πανομοιότυπα τόσο ως προς τα τυπικά θέματα της λειτουργίας των συντεχνιών όσο και ως προς τους σκοπούς τους. Μια σελίδα, στο τέλος της έκδοσης, άφηγε χώρο για την καταχώριση των συνδρομών (εβδομαδιαίων ή μηνιαίων). Οι σκοποί ήταν ξεκάθαροι (εδώ του Συνδικάτου Εργατών Κουρέων, Άρθρο 2, σ. 1): «Σκοπός του σωματείου είναι να επιδιώξει την καλλιτέρευση της θέσης των εργατών Λεμεσού διά της οργάνωσέως τους, και διά της κινητοποιήσεώς τους σε αγώνα για την επιτυχίαν των διαφόρων αμέσων και καθημερινών τους απαιτήσεων και γενικά δι' όλων των μέσων τα οποία θα οδηγήσουν στην απελευθέρωση της εργατικής τάξης.» Μέλη του Σωματείου (Άρθρο 3) μπορούσαν να γίνουν όλοι οι Κουρείς Εργάτες Λεμεσού, ανεξαρτήτως εθνικότητας ή φύλου, που δούλευαν με μεροκάματο. Το καταστατικό των Οικοδόμων Λευκωσίας υπέγραφαν τα εννιά μέλη της Επιτροπής (σ. 7), ο γραμματέας, ο ταμίας και επτά σύμβουλοι. Ήταν δύο πελεκάνοι (μαραγκοί),

τέσσερεις κτίστες, ένας [μ]πογιατζής, ένας μαρμαροποιός και ένας εργάτης.

Το τελευταίο καταστατικό [16/1176] αφορούσε μια παγκύπρια οργάνωση, την Εργατική Βοήθεια Κύπρου. Περιείχε δέκα άρθρα και μια σελίδα με το μηνιαίο «Δελτίον καταβολών», για τα έτη 1931-1933. Μέλη του σωματείου μπορούσαν να γίνουν όλοι οι «εργάτες, αγρότες, χειροτέχνες ή διανοούμενοι, ανεξαρτήτως εθνικότητας ή φύλου». Σκοπός της «Εργατικής Βοηθείας» (Άρθρο 2, σ. 3) ήταν

η δημιουργία ταμείου διά την υποστήριξιν των εργατών, οι οποίοι καταδιώκονται διά διαφόρους λόγους: είτε εξαιτίας του μπούκοτταρίσματος της ιεράς Συνόδου και της Εθνικής Οργανώσεως χάνουν τις δουλειές τους, είτε φυλακίζονται διά διαφόρους πράξεις που σχετίζονται με τον αγώνα της εργατικής τάξης και των αγροτών για την απελευθέρωσή τους. Η Ε.Β. οργανώνει επίσης κίνηση εναντίον όλων των τρομοκρατικών μέτρων.

Ποιητάρικες φυλλάδες

Από το «Άστρο», το 1931, εκδόθηκαν και τέσσερεις φυλλάδες λαϊκών ποιητών, του Αναστάση Γρίβα [2/1114], του Θρασύβουλου Χριστοφή [10/1143], του Χαράλαμπου Σ. Ηλιάδη [17/1176] και του Κυριάκου Ττίγγιρου [20/1191]. Πιο γνωστός ποιητάρης από τους τέσσερεις ήταν ο Γρίβας, που εξέδωσε στο «Άστρο» φυλλάδα με θέμα την *Κατακρεούργησι του Δημοτρίου Αθανασοπούλου υπό της Πενθεράς του, της Συζύγου του και του Ανεπιού της Γυναικός του και της υπηρετριάς του*, για το έγκλημα που συντάραξε το πανελλήνιο στις αρχές του 1931. Μια φυλλάδα, του Κ. Ττίγγιρου, η πρώτη έκδοση του «Άστρου» μετά τη μετακίνηση του τυπογραφείου στη Λευκωσία, έχει κοινωνικό περιεχόμενο (*Η φτώχεια και τα βάσανά της*), χωρίς να είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η θεματολογία της ήταν επιλογή των εκδοτών, αφού η εκτύπωση φυλλάδων αποτελούσε πρακτική επιβίωσης για κάθε κυπριακό τυπογραφείο της εποχής.

Συνοψίζοντας, στους δέκα μήνες του 1931, που πρόλαβε να δραστηριοποιηθεί ως εκδοτικός οίκος «Το Άστρο», υπό την καθοδήγηση του Χ. Βάτη και με υπεύθυνο του τυπογραφείου τον Κ. Σκελέα, εξέδωσε 24 βιβλία. Πρόκειται για πολύ σημαντικές εκδόσεις, τόσο φιλολογικά όσο και ιστορικά, που δεν είχαν, στην πλειονότητά τους, εντοπιστεί μέχρι σήμερα και που αλλάζουν τις γνώσεις μας σχετικά με την κίνηση και την πάλη των ιδεών στην Κύπρο τους τελευταίους μήνες πριν από τα Οκτωβριανά και την επιβολή της δικτατορίας και των «ανελεύθερων νόμων». Ως προς το

ποσοστό των συνολικών κυπριακών εκδόσεων για το 1931, οι εκδόσεις του «Άστρου» καλύπτουν το 17,2%,²⁶ ποσοστό πολύ υψηλό για τον εκδοτικό οίκο του ΚΚΚ, σε μια εποχή που δεν είχε παρουσιαστεί ανάλογο προηγούμενο. Τέλος, οι εκδόσεις αυτές φωτίζουν την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος και της Αριστεράς στην Κύπρο και φέρνουν νέα πολύτιμα στοιχεία για τους δύο πρωτοπόρους της περιόδου 1926-1931, Σκελέα και Βάτη, που χάθηκαν μακριά από την πατρίδα τους, εξόριστοι στη Σοβιετική Ένωση της σταλινικής περιόδου.

Η αυθόρμητη εξέγερση των Οκτωβριανών θα μεταμόρφωνε πλήρως το πολιτικό και ιστορικό τοπίο της Κύπρου. Στο τέλος Οκτωβρίου 1931 ο ιδιοκτήτης του τυπογραφείου Κώστας Χριστοδουλίδης – Σκελέας θα εξοριζόταν μαζί με τον σύντροφό του Χαράλαμπο Βατυλιώτη – Βάτη, τους μητροπολίτες Κιτίου και Κυρηναίας, τον αρχιμανδρίτη Διονύσιο Κυκκώτη και άλλους έξι Έλληνες Κύπριους πολιτευτές. Και οι δέκα εξόριστοι κατέληξαν στο Λονδίνο, από όπου τα δύο ηγετικά στελέχη του ΚΚΚ κατάφεραν να φτάσουν στη Σοβιετική Ένωση. Μάλιστα, ο Σκελέας συνέχισε να εργάζεται ως τυπογράφος στη Μαριούπολη, όπου και απεβίωσε ύστερα από μερικά χρόνια.²⁷ Στην Κύπρο, παρά τις αντιξοότητες της περιόδου της αντεπαναστατικής αποικιακής καταστολής, ο εργάτης-τυπογράφος Ευστάθιος Φιλίππου Ξιναρής ζήτησε, κατόπιν επιθυμίας του Σκελέα, με επίμονη αλληλογραφία που έφτασε μέχρι και το Υπουργείο Αποικιών στο Λονδίνο, να του παραδοθεί από τις αποικιακές αρχές το ποδοκίνητο τυπογραφικό πιεστήριο του «Άστρου», που είχε κατασχεθεί στις συλλήψεις των Οκτωβριανών. Η απάντηση ήταν αρνητική με κύριο επιχείρημα ότι ο Ξιναρής ήταν κομμουνιστής.²⁸

26. Κατά τους 12 μήνες του 1931 στον επίσημο κυβερνητικό κατάλογο καταχωρίστηκαν συνολικά 139 εκδόσεις. Βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 2229, 15.7.1932, σ. 486-496.

27. Για τις περιπέτειες των δύο κομμουνιστών εξόριστων βλ. G. S. Georghalides, «The Cyprus Revolt and the British Deportation Policy (October 1931 – December 1932)», *Κυπριακαί Σπουδαί ΝΖ'-ΝΗ'* (1993-1994), σ. 58-61, 77-78, 80, 87, 91. Πέτρος Στυλιανού, *Τα Οκτωβριανά. Η εξέγερση του 1931 στην Κύπρο*, Λευκωσία 2002, σ. xiii. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Οι εξόριστοι του 1931 στην υπερορία», Βίας Λειβαδάς, Γιάννης Σπανός, Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Λευκωσία 2004, σ. 241-244, 252. Γ. Κωστακόπουλος, «Κύπριοι κομμουνιστές», *ό.π.*, 12-15. Σ. Σακελλαρόπουλος, Μ. Χουμεριανός, «Σχετικά με την “απολογία”», *ό.π.*, 135-137.

28. Βλ. G. S. Georghalides, «The Cyprus Revolt», *ό.π.*, σ. 107. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Το χρονικό της κυπριακής τυπογραφίας 1878-1978*, Λευκωσία 2018, σ. 351-377, Παράρτημα XI, Η περιπέτεια του τυπογραφείου «Άστρου».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΑΣΤΡΟ» (1931)

Ο κατάλογος που ακολουθεί καταρτίστηκε με τα βιβλία που εντόπισα, σε συνδυασμό με τις πολύτιμες πληροφορίες που καταγράφει η *Cyprus Gazette*.²⁹ Στις περιπτώσεις που δεν έγινε αυτοψία του βιβλίου, αυτό δηλώνεται με αστερίσκο (*). Στον κατάλογο καταγράφονται οι βιβλιοθήκες όπου εντοπίζεται κάθε έκδοση. Τα αρχικά B.L. αντιστοιχούν στην British Library. Επίσης, καταγράφεται ο αριθμός σελίδων, οι διαστάσεις σε ίντσες ("), το τιράζ και η τιμή κάθε βιβλίου, από την εγγραφή στην *Cyprus Gazette*. Μέσα στις αγκύλες καταγράφονται δύο αριθμοί: ο πρώτος αριθμός βοηθά στην αρίθμηση των εκδόσεων του «Άστρου» για το παρόν άρθρο και ο δεύτερος είναι ο αύξων αριθμός της έκδοσης, από τότε (1887) που είχε αρχίσει να τις καταγράφει η Αρχιγραμματεία της τοπικής κυβέρνησης και να δημοσιεύονται τα στοιχεία τους στην εφημερίδα. Όπου έχουν βιβλιογραφηθεί προηγουμένως οι εκδόσεις, έστω και εάν αυτό έγινε χωρίς αυτοψία ή ατελώς / λανθασμένα, σημειώνεται στον κατάλογο με τις εξής συντομογραφίες:

- Κυριαζής: Ν. Γ. Κυριαζής, *Κυπριακή Βιβλιογραφία*, Λάρνακα 1935.
 Νούτσος: Παναγιώτης Νούτσος (εισαγωγή – επιλογή κειμένων – υπομνηματισμός), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Γ', *Η εδραίωση του «μαρξισμού-λενινισμού» και οι αποκλίνοσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, Αθήνα 1993.
 Σταυρίδης 1: Φοίβος Σταυρίδης, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Σάββας Παύλου, *Βιβλιογραφία Κυπριακής Λογοτεχνίας (Από τον Λεόντιο Μαχαίρα έως τις μέρες μας)*, Λευκωσία 2001.
 Σταυρίδης: Φοίβος Σταυρίδης, *Βιβλιογραφία κυπριακής λαϊκής ποίησης. Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960)*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2002.

29. *The Cyprus Gazette*, αρ. 2229, 15.7.1932, σ. 486-496.

- [1/1113] Μαξίμ Γκόρκι, *Αν ο εχθρός δεν παραδίδεται τον καταστρέφουν* (Μετάφραση από τα Ρούσικα) και Β. Κουΐμπισεφ (Αντιπροέδρου των Επιτρόπων του Λαού), *Τ^ο αποτελέσματα της εφαρμογής του Πεντάχρονου Σχεδίου στα πρώτα δύο χρόνια*, Εργατικό Εκδοτικό «Το Άστρο», Λεμεσός (Κύπρου) 1931.
24 σελίδες, 5×6,5", υπεύθυνος τυπογραφείου δηλώθηκε στην Αρχιγγραμματοεία της αποικιακής κυβέρνησης ο Κ. Σκελέας και εκδότης ο Χ. Δ. Βατυλιώτης. Κυκλοφόρησε στις 18 Ιανουαρίου 1931 σε 1.800 αντίτυπα, με τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ.
Κυριαζής, σ. 217, Νούτσος, σ. 671.
- [2/1114] *Η κατακρεούργησης του Δημητρίου Αθανασοπούλου υπό της Πενθεράς του, της Συζύγου του και του Ανεψιού της Γυναικός του και της υπηρετηρίας του. Γενομένη εν Αθήναις κατά Ιανουάριον του 1931. Ποίημα υπό Αναστασίου Γρίβα (Εκ Λεμεσού)*, Τύποις «Άστρο» Κ. Σκελέα, Λεμεσός. Ο εκτυπώσας Μ. Π. Χριστοφίδης.
8 σελίδες (εκδόθηκε χωρίς εξώφυλλο), 9×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης και εκδότης ο Α. Γρίβας. Κυκλοφόρησε στις 30 Ιανουαρίου 1931 σε 1.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ.
Κυριαζής, σ. 266, Σταυρίδης, σ. 129.
- [3/1115] Αρ. 2 Τιμή Γρ. ½. *Η τρέχουσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Κύπρο. Απόφαση της Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου που ψηφίστηκε στη συνεδρίασή της τις 19/1/1931*, Εργατικό Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931. Τυπογραφείο «Το Άστρο» Κ. Σκελέα, Λεμεσός. (Εκτύπωση του ιδίου).
16 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, 8 Φεβρουαρίου 1931, 1.200 αντίτυπα, τιμή: μισό γρόσι. Β.Λ.
Κυριαζής, 252, Νούτσος, σ. 671.
- [4/1121] *Καταστατικόν της Εργατικής Λέσχης Λεμεσού (Ε.Λ.Α). Ιδρυθείσα το 1931*, Λεμεσός (Κύπρου) 1931. Τύποις «Άστρο» Κ. Σκελέα, Λεμεσός.
8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, 15 Φεβρουαρίου 1931, 300 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β. Λ.
Κυριαζής, σ. 201.
- [5/1124] Αρ. 3 Τιμή Γρ. 1. Ν. Κλεομένη, *Η σημερινή κατάσταση εις την Σοβιετικήν Ένωσιν. Άρθρα αναδημοσιευόμενα από την αστικήν εφημερίδα Λεμεσού ο «Χρόνος», ημερ. 17/1, 24/1, 6/2, και 13-2-31*, Εργατικό Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931.
32 σελίδες, 4¾×6¼", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Ν. Κλεομένης. Δεν αναφέρεται ημερομηνία κυκλοφορίας, υποθέτουμε ότι ήταν μεταξύ

15ης Φεβρουαρίου και 19ης Μαρτίου 1931, 1.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ.

Κυριαζής, σ. 252 (καταγράφεται στις εκδόσεις του Κ. Σκελέα), Νούτσος, σ. 671.

*[6/1128], *Καταστατικόν του Συνδικάτου Ιματισμού και Υποδήσεως Λεμεσού*.

8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης, Λεμεσός. Κυκλοφόρησε στις 20 Μαρτίου 1931 σε 300 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 201.

[7/1129], *Καταστατικόν του Συνδικάτου Εργατών Κουρέων Λεμεσού. Όνομα..., Επάγγελμα..., Διεύθυνσις..., Αριθμός..., Τύποις «Άστρου»* Κ. Σκελέα, Λεμεσός – εκτύπωσις Μ. Π. Χριστοφίδη.

8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης. Κυκλοφόρησε στις 20 Μαρτίου 1931, σε 100 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 201.

*[8/1130], *Καταστατικόν του Συνδικάτου Οικοδόμων Λεμεσού*.

8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης. Κυκλοφόρησε στις 20 Μαρτίου σε 100 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ.

[9/1131], Παγκύπριος Αγροτική Επιτροπή, *Προκήρυξη της Παγκυπρίου Αγροτικής Επιτροπής και το Πρόγραμμα δράσης των εργαζομένων αγροτών Κύπρου*, Λεμεσός 1931.

12 σελίδες, 9×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας. Κυκλοφόρησε στις 19 Μαρτίου 1931, σε 2.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης μισό γρόσι. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 252 (καταγράφεται στις εκδόσεις του Κ. Σκελέα).

[10/1143], *Η λύπη της Ροδοθέας Κωνσταντίνου από χωρίον Παληόμυλον (της Μαραθάσας). Ποίημα συνταχθέν υπό του ανδρός αυτής Θρασύβουλου Χριστοφή εξ Άνω Κιβήδων*.³⁰ 1931. Τύποις «Άστρου» Κ. Σκελέα – Λεμεσός, εκτύπωσις Μ. Π. Χριστοφίδη.

8 σελίδες, 9×5", υπεύθυνος τυπογραφείου ο Μ. Π. Χριστοφίδης, εκδότης ο Θρασύβουλος Χριστοφή, Λεμεσός. Κυκλοφόρησε στις 21 Απριλίου 1931, σε 1.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 298, Σταυρίδης, σ. 637-638.

[11/1144] *Καταστατικόν της Εργατικής Λέσχης Λάρνακος (Ε.Λε.Λ). Ιδρυθείσα το 1931*, Λάρναξ (Κύπρου) 1931. Τύποις «Άστρου» Κ. Σκελέα, Λεμεσός.

8 σελίδες, 6 $\frac{2}{3}$ ×5", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης. Κυκλοφόρησε στις 22 Απριλίου σε 200 αντίτυπα και διανεμόταν δωρεάν. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 201.

[12/1146], Αρ. 4 Τιμή $\frac{1}{2}$ Γρ.. *Η φετεινή Προτομαγιά*, Εργατικό Τυπο-

30. Ορθή γραφή, Κυβίδων.

γραφείο & Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931.

12 σελίδες, διαστάσεις 6¼×6¾", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας. Κυκλοφόρησε στις 25 Απριλίου 1931, σε 1.500 αντίτυπα, τιμή πώλησης μισό γρόσι. Β.Λ.

Νούτσος, σ. 671.

[13/1167], Αρ. 5 Τιμή ½ Γρ. 1. Μαξίμ Γκόρκι, *Το τραγούδι του γερακιού. Μετάφραση από τα ρούσσια*, Τυπογραφείο & Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931.

12 σελίδες, 6¼×4¾", μεταφραστής ο Χ. Βατυλιώτης, υπεύθυνος τυπογραφείου Ειρήνη Σολομωνίδου³¹ και εκδότης το Εργατικό Εκδοτικό Τυπογραφείο «Άστρο». Κυκλοφόρησε στις 10 Μαΐου 1931, σε 2.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης μισό γρόσι. Β.Λ. και Κυπριακή Βιβλιοθήκη, Λευκωσία.

Κυριαζής, σ. 217.

[14/1172], Αρ. 6 Τιμή Γρ. 1. Ν. Κλεομένη, *Μερικά επίκαιρα πολιτικά ζητήματα*, Τυπογραφείο & Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931. (Εκτύπωση Ειρ. Σολομωνίδου).

32 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Ν. Κλεομένης. Κυκλοφόρησε στις 15 Μαΐου 1931, σε 2.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Λ.

Κυριαζής, σ. 252, Νούτσος, σ. 671. Αναδημοσιεύθηκε από τον Ξενοφώντα Καλλή, «Ντοκουμέντο 1931. ΚΚΚ μερικά επίκαιρα πολιτικά ζητήματα. Νίκος (sic) Κλεομένης», περ. *Εντός των Τειχών* (Λευκωσία), τχ. 39-40 (Μάρτης 1989), σ. 47-55.

*[15/-], Αρ. 7 Τιμή Γρ. 1. *Θέσεις της XI ολομελείας της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμ. Διεθνούς*, Τυπογραφείο & Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931.

Η έκδοση δεν εντοπίστηκε στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, ούτε καταγράφηκε, για άγνωστους λόγους, στον κατάλογο των εκδόσεων της *Cyprus Gazette*. Όμως, στο οπισθόφυλλο του Πουργατόριου του Τεύχρου Ανθία (βλ. παρακάτω, έκδοση 22/1205) καταγράφεται ως η έκδοση αρ. 7 του Εργατικού Εκδοτικού «Το Άστρο», στη σειρά «Εργατική Βιβλιοθήκη». Υποθέτουμε ότι θα κυκλοφόρησε μεταξύ της 15ης και 30ής Μαΐου 1931.

Νούτσος, σ. 677, με τον τίτλο: Κομμουνιστική Διεθνής, *Η παγκόσμια οικονομική κρίση, η ανύψωση του επαναστατικού κύματος και τα καθήκοντα των Κομμουνιστικών Κομμάτων*, Λεμεσός 1931, «Το Άστρο» (αρ. 7).

---

31. Η Ειρήνη Σολομωνίδου δηλώνεται και στη σ. 12 της έκδοσης: «Τύποις "Άστρο" Κ. Σκελέα, Λεμεσός (εκτύπωση Ειρ. Σολομωνίδου)». Ήταν αδελφή του κουρέα Χαράλαμπου Σολομωνίδη, του κατά νόμο υπεύθυνου του *Νέου Άθρωπου* και πρώτη σύζυγος του κατοπινού γραμματέα του ΚΚΚ στην παρανομία Πλουτή Σέρβα, με τον οποίο ερωτεύτηκαν δουλεύοντας μαζί στο πιεστήριο στο «Άστρο». Βλ. Π. Σέρβας, *Όταν ήμασταν παιδιά...*, ό.π., σ. 185-186.

- [16/1176] *E.B.K. Εργατική Βοήθεια Κύπρου. Καταστατικόν. Τμήμα... Βιβλιάριον Μέλους. Όνομα..., Επάγγελμα..., Διεύθυνσις..., Ημερομηνία εγγραφής..., Αριθμ. ..., Τύποις «Άστρου»* Κ. Σκελέα, Λεμεσός, εκτύπωσις Μ. Π. Χριστοφίδη.
8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης, εκδότης τυπογραφείο «Το Άστρο». Κυκλοφόρησε στις 25 Μαΐου 1931, σε 1.600 αντίτυπα και διανεμόταν δωρεάν. Β.Ι.
- *[17/1176] *Ποίημα υπό Χαραλάμπους Σ. Ηλιάδου και τα πάθη του, Τύποις «Άστρου»* Κ. Σκελέα, Λεμεσός, εκτύπωσις Μ. Π. Χριστοφίδη.
4 σελίδες (εκδόθηκε χωρίς εξώφυλλο), 6×8", υπεύθυνος τυπογραφείου Μ. Π. Χριστοφίδης, εκδότης Χ. Σ. Ηλιάδης. Κυκλοφόρησε στις 30 Μαΐου 1931, σε 1.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Ι.
Κυριαζής, σ. 266, Σταυρίδης, σ. 176.
- [18/1181], *Καταστατικόν Συνδικάτου Οικοδόμων Λευκωσίας (Σ.Οι.Α.). Ιδρυθέν την 17/5/931. Αριθ...., Όνομα..., Επάγγελμα..., Διεύθυνσις..., Λευκωσία – Κύπρου, Τύποις «Άστρου»* Κ. Σκελέα, Λεμεσός.
8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας. Κυκλοφόρησε στις 18 Ιουνίου 1931, σε 200 αντίτυπα και διανεμόταν δωρεάν. Β.Ι.
Κυριαζής, σ. 200.
- [19/1182], Αρ. 8, Τιμή ½ Γρόσι. *Έρανος υπέρ των φυλακισμένων συντρόφων μας. «Λίβελλος απιστίας». Χαιρετισμός στο Κομμ. Κόμμα Κύπρου και σ' όλο το προλεταριάτο του ποιητή Τεύκρου Ανθία. Απ' αφορμή τον αφορισμό του από την Ιερή Εξέταση της Κύπρου, Τυπογραφείο & Εκδοτικό «Το Άστρο», Κύπρος (Λεμεσός) 1931. Εκτύπωση: Ειρ. Σολομωνίδου.*
8 σελίδες, 5×6", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Τ. Ανθίας. Κυκλοφόρησε στις 30 Μαΐου 1931, σε 2.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης μισό γρόσι. Β.Ι.
Σταυρίδης 1, σ. 102, Κυριαζής, σ. 194, Νούτσος, σ. 671.
- *[20/1191] *Η φτώχεια και τα βάσανά της. Ποίημα συνταχθέν από τον Κυριάκον Ττίγγιρον, από το χωρίον Πυρκά (Μεσαορίας), Λευκωσία (Κύπρου). 1931. Ετυπώθη στο τυπογραφείο «Άστρο»* Κ. Σκελέα, οδός Βικτωρίας αρ. 42. Λευκωσία.
8 σελίδες, 9×5", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Κυριάκος Ττίγγιρος. Κυκλοφόρησε στις 19 Ιουλίου 1931, σε 2.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης ένα γρόσι. Β.Ι.
Κυριαζής, σ. 294, Σταυρίδης, σ. 594.
- [21/1195] Αρ. 9, Τιμή Γρ. ½. *Θέσεις πάνω στη σημερινή οικονομική και πολιτική κατάσταση και τα άμεσα καθήκοντα του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου. (Απόφαση πάνω στην έκθεση του σ. Βάτη, ψη-*

- φισμένη ομόφωνα από την 1η Παγκύπριο Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Κ. που συνήλθε στη Λευκωσία στις 12 Ιουλίου 1931), Εργατικό Εκδοτικό & Τυπογραφείο «Το Άστρο», Λευκωσία – Κύπρου 1931. 16 σελίδες, 4½×6½", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας. Κυκλοφόρησε στις 20 Ιουλίου 1931, σε 1.800 αντίτυπα, τιμή πώλησης μισό γρόσι. Β.Λ. Νούτσος, σ. 671.
- [22/1205] Τεύκρου Ανθία, *Το Πουργατόριο. (Ιλαροτραγικό έπος)*, Εργατικό εκδοτικό και Τυπογραφείο «Το Άστρο», οδός Βικτωρίας № 42, Λευκωσία (Κύπρος), 1931. 88 σελίδες, 6×9", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Τεύκρος Ανθίας. Κυκλοφόρησε στις 23 Αυγούστου 1931, σε 2,000 αντίτυπα, τιμή πώλησης δώδεκα γρόσια. Β.Λ. Σταυρίδης 1, σ. 102, όπου αναφέρονται και δύο βιβλιοκρισίες: Του Π. [= Κλ. Παράσχος], *Νέα Εστία*, τχ. 115 (1 Οκτ. 1931), σ. 1060-1061 και του Πέτρου Πικρού, *Πρωτοπόροι* 2 (1931), σ. 68-69.
- [23/1222] Τεύκρου Ανθία, *Το Όραμα. Ένα Προλογικό τραγούδι της «Πολιτείας των Νεκρών»*, Κύπρος, 1931. Εργατικό εκδοτικό «Το Άστρο», οδός Βικτωρίας αριθ. 42, Λευκωσία – Κύπρου. Στο οπισθόφυλλο αναγράφεται μαζί με την τιμή (γρ. 3), Τυπογραφείο το «Άστρο» Κ. Σκελέα – Λευκωσία. 8 σελίδες, 8×5½", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας, εκδότης Τ. Ανθίας. Κυκλοφόρησε στις 15 Οκτωβρίου 1931, σε 1.000 αντίτυπα, τιμή πώλησης τρία γρόσια. Β.Λ. Κυριαζής, σ. 194, Σταυρίδης 1, σ. 102.
- [24/1223] *Καταστατικόν της Εργατικής Λέσχης Λευκωσίας. Nizamnamei Esasi Lefkosa Amele Kulubu. Ιδρυθείσα την 8-3-1931. 8-3-1931 Tarihinde Tesis idilmistir. Βιβλιάριον εβδομαδιαίων καταβολών. Haftalik Tedyat Defteritir.* (Λευκωσία, 1931.) Τύποις «Άστρο» Κ. Σκελέα. 16 σελίδες, 6×4½", υπεύθυνος τυπογραφείου Κ. Σκελέας. Κυκλοφόρησε στις 20 Οκτωβρίου 1931, σε 500 αντίτυπα, με τιμή πώλησης ένα γρόσι (μόνο για τα μέλη). Β.Λ.
- [25] *Η γυναίκα στη Σοβιετική Ένωση*. Υπό έκδοση, όπως αναφέρεται στο οπισθόφυλλο του Πουργατόριου του Τεύκρου Ανθία (βλ. πιο πάνω, 22/1205). Αν είχε εκδοθεί, θα ήταν το δέκατο στη σειρά βιβλίο της «Εργατικής Βιβλιοθήκης» του «Άστρο».

SUMMARY

Petros Papapolyviou, *The printing office and «Labour publishing house To Astro» (The Star): The publishing activity (1927-1931) of the first Cypriot political party printing office*

This paper presents unknown facts and data about the history and the publishing activity of the «Labour publishing house *To Astro*». This printing office printed the newspaper *Neos Anthropos* (New Man) of the Cyprus Communist Party (CCP) for a period of time, and practically operated as the «party's printing office» from March 1927 until October 1931. In the ten months of its activity in 1931 as publishing house, under the guidance of Ch. Vatis and direction of K. Skeleas, it published 24 books. These publications –which in their majority were not documented in the Cypriot bibliography– are very significant literarily and historically, and change our knowledge concerning the battle of ideas in Cyprus during the last months before the October Riots of 1931. The publications shed light on the history of the communist movement in Cyprus and brings about new valuable information on the two pioneers of the years 1926-1931, Skeleas and Vatis.